

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Islamofobie en het Israëlich-Palestijnse conflict als splijtzwammen

Over twee gelijktijdige Kristallnachtherdenkingen in Amsterdam (1992-2018)

Vellenga, S.; Wiegers, G.

Publication date

2019

Document Version

Final published version

Published in

Narthex

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Vellenga, S., & Wiegers, G. (2019). Islamofobie en het Israëlich-Palestijnse conflict als splijtzwammen: Over twee gelijktijdige Kristallnachtherdenkingen in Amsterdam (1992-2018). *Narthex*, 19(3), 80-88.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Islamofobie en het Israëliisch-Palestijnse conflict als splijtzwammen

Over twee gelijktijdige Kristallnachtherdenkingen in Amsterdam (1992-2018)

SIPCO VELLENGA EN GERARD WIEGERS

In Amsterdam bestaan twee gelijktijdige Kristallnachtherdenkingen naast elkaar. Wat is daarvan de reden? Waarom kunnen mensen die de herinnering aan de weerzinwekkende gebeurtenis levend willen houden niet jaarlijks een gezamenlijke herdenking houden? Valt de verdeeldheid tussen de herdenkingen samen met het onderscheid tussen joden en moslims in Amsterdam of Nederland? Voor het antwoord op deze vragen zullen we in dit artikel de geschiedenis van beide herdenkingen in hun onderlinge dynamiek beschrijven. Na een introductie gaan we in op de voorgeschiedenis van de herdenkingen, focussen we daarna op de periode 1992-2009 waarin er (op 2003 en 2008 na) jaarlijks een herdenking plaatsvond, en gaan we ten slotte in op de situatie sinds 2010 waarin twee jaarlijkse herdenkingen naast elkaar bestaan. We sluiten af met de factoren waaraan de huidige rivaliteit tussen de beide herdenkingen toe te schrijven zijn: verschillende visies op de rol van islamofobie en het Israëliisch-Palestijnse conflict.

1. Introductie

Er bestaan in Nederland verschillende soorten van herdenkingen rond de periode voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals de Kristallnachtherdenking. Wat was de Kristallnacht? Het woord betekent letterlijk ‘nacht van het glas’ en verwijst naar de nacht van 9 november 1938, toen in Duitsland bij Joodse bedrijven en winkeliers ruiten ingegooid en 1500 synagogen verwoest werden. Ongeveer 1500 Joden werden tijdens en in de periode na de nacht gedood, 30.000 Joden werden door de nazi’s in concentratiekampen opgesloten. Deze nacht was het toneel van de eerste massale openbare geweldsuitbarsting tegen Joden in nazi-Duitsland en, terugkijkend, een voorbode van de systematische Jodenvervolging en moord die nadien zou plaatsvinden.

Nederland Bekent Kleur

In Amsterdam vinden de afgelopen jaren twee *gelijktijdige* Kristallnacht-herdenkingen plaats, de ene georganiseerd door het Platform Stop Racisme en Uitsluiting (PSRU) en de andere door het Centraal Joods Overleg (CJO). De eerste herdenking heeft de oudste papieren en gaat terug tot 9 november 1992.¹ Op die dag organiseerde het antiracismeplatform Nederland Bekent Kleur (NBK), dat in 2012 omgedoopt werd tot PSRU, de eerste herdenking. De directe aanleiding was een aanslag in Rostock (in het toenmalige Oost-Duitsland) op een asielzoekerscentrum en het leggen van een brandbom bij een moskee in Nederland. Dat juist geweld tegen asielzoekers en moslims de aanleiding vormde voor de herdenking is tot op de dag van vandaag een belangrijk gegeven. De twee leiders en oprichters van het NBK waren René Danen en Abdou Menebhi, die beiden een geschiedenis hebben als activisten.² De NBK-herdenking vond meestal plaats bij het Monument Joods Verzet (1940-1945) op de Zwanenburgwal, dicht bij het Amsterdamse stadhuis (de ‘Stopera’) en de vroegere Joodse buurt, en in een latere periode op andere plaatsen, zoals de laatste jaren het theater Perdu.³ Er worden kransen gelegd, er zijn sprekers, zoals Jaap Hamburger (Een Ander Joods Geluid) in 2016, voormalig premier Dries van Agt in 2017 en de historica Nadia Bouras in 2018, er wordt muziek gemaakt, en teksten en poëzie gelezen. Met uitzondering van het jaar 2000 (toen de organisatie meewerkte aan een landelijke Kristallnachtmanifestatie) en de jaren 2004-2007 heeft deze herdenking tot op de dag van vandaag onafgebroken plaatsgevonden.

De CJO herdenking

De tweede herdenking wordt sinds 2003 georganiseerd door het Centraal Joods Overleg Externe Belangen (CJO). Het CJO is in 1997 opgericht om de belangen van de Joodse gemeenschap in Nederland te behartigen. In het CJO participeren naast de drie joodse kerkgenootschappen: het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom (NVPI) en het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap (PIK), ook de Federatie

- 1 Het heeft in het algemeen heel lang geduurd voordat er in Nederland publieke erkenning kwam voor de Jodenvervolgung, die in Nederland buitengewoon vernietigend is geweest: van de 140.000 personen die door de Duitsers als Jood waren geregistreerd, zijn volgens Happe 102.994 naar de concentratiekampen gedeporteerd.
- 2 Abdou Menebhi heeft een Marokkaanse achtergrond en is voorzitter geweest van het Comité Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN), een linkse, niet-religieuze Marokkaanse organisatie die in 1975 werd opgericht (Van der Valk, 1996). Vandaag de dag is hij actief in het Amsterdamse Euro-Mediterraan Centrum Migratie en Ontwikkeling (EMCEMO) dat ook een meldpunt islamofobie onderhoudt.
- 3 Zie: <https://perdu.nl/nl/r/herdenk-de-kristallnacht/>, <https://www.perdu.nl/nl/r/kristallnacht-herdenking-2018/>, <http://kristallnacht-herdenking.blogspot.com/>

Nederlandse Zionisten (FNZ) en het Centrum Informatie en Documentatie Israël (CIDI). Bij de belangenbehartiging valt te denken aan de restitutie van oorlogstegoeden, herdenken, beveiliging, antisemitisme en dialoog met andere religies. Het CJO wil zich uitsluitend bezighouden met zaken in Nederland. Kwesties die bijvoorbeeld Israël betreffen, liggen volgens het CJO op het terrein van CIDI en FNZ.

Het CJO participeerde in de eerste jaren van haar bestaan in de NBK-herdenkingen. Na een aantal incidenten met de organisatoren daarvan organiseerde het CJO in 2003 voor het eerst een eigen herdenking. In 2008 herhaalde ze dit en vanaf 2010 organiseert ze elk jaar haar eigen herdenking die sinds 2014 meer en meer als de ‘officiële’ en sinds 2017 zelfs als de Nationale Kristallnachtherdenking wordt aangeduid. De herdenkingen van het CJO vinden plaats in en bij de Portugese synagoge, de Esnoga, en worden gevolgd door een kranslegging bij het gebouw van de Hollandse Schouwburg, dat in de oorlog als verzamelplaats had gediend voor Joden die werden gedeporteerd naar de concentratiekampen. De laatste jaren voeren vele politici en bestuurders het woord tijdens deze herdenkingen, zoals in 2016 minister-president Mark Rutte, in 2017 de huidige Tweede Kamer voorzitter, Khadija Arib, en in 2018 de voormalig voorzitter van de Tweede Kamer en huidige voorzitter van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, Gerdi Verbeet.

*Waar eerst nog werd samengewerkt,
ontstonden later spanningen.*

2. Voorgeschiedenis

De eerste contacten tussen organisaties en personen die later een rol gaan spelen bij de Kristallnachtherdenkingen gaan ongeveer veertig jaar terug. Zo hadden enkele organisaties in 1980 een manifestatie in de Jaap Eden Hal in Amsterdam georganiseerd om tot waakzaamheid op te roepen tegen herlevend antisemitisme en vreemdelingenhaat. De manifestatie begon met een kranslegging bij De Dokwerker, waarin Ronny Naftaniel (door *De Waarheid* aangeduid als lid van de Liberaal Joodse Gemeente) en KMAN leider Abdou Menebhi een krans legden (*De Waarheid*, 12, 15 en 16 december 1980; Van Weezel, 2017, p. 54; zie afbeelding, uit: Van der Valk, 1996, p. 14).⁴ In dit initiatief verenigden zich op dat moment tachtig zeer uiteenlopende organisaties, waaronder ook de liberaal Joodse gemeente en “buitenlandse arbeiders” die Amsterdam als de

4 Het monument van De Dokwerker werd opgericht ter herdenking aan de Februaristaking die uitbrak in het bezette Amsterdam in 1941. Op initiatief van de verboden communistische beweging werd in het Amsterdamse openbaar vervoer gestaakt als protest tegen de Jodenvervolgving. Dit werd een voor Europa uniek protest tegen de Jodenvervolgving (Happe, 2018: 74).

“stad van De Dokwerker” wilden tonen: verenigd tegen fascisme, vreemdelingenhaat, en antisemitisme. De directe aanleiding was een bomaanslag op de synagoge in Parijs, aanslagen op Joodse instellingen in Wenen en Antwerpen en aanslagen door neonazi's.

Waar eerst nog werd samengewerkt, ontstonden later spanningen. Zo stelde het KMAN zich in 1988 aanvankelijk achter de *Intifada special*, een éénmalige uitgave waarin solidariteit werd uitgesproken met de “volksopstand in Palestina”. Over de brochure en de verspreiding daarvan schreef de journaliste Anet Bleich dat deze tal van antisemitische stereotypen bevatte (*De Groene Amsterdammer*, 13 juli 1988). In sep-

tember 1989 ontstond een conflict tussen KMAN (en enkele Marokkaanse organisaties in Amsterdam) en het CIDI rond de oprichting van een nieuw antidiscriminatiebureau in Amsterdam. Het KMAN weigerde het CIDI een zetel in het op te richten bestuur van dit bureau toe te staan. Zij zag het CIDI als een politieke organisatie die “Arabieren als terroristen beschouwt” (*NRC Handelsblad*, 26 september 1989). Ronny Naftaniel, de toenmalige directeur van het CIDI, verdedigde zich door erop te wijzen dat het CIDI een professionele Joodse organisatie was met een lange staat van dienst in de strijd tegen discriminatie en antisemitisme.

De demonstratie betrok Ronny Naftaniel en Abdul Manaf, een kruis hadden gericht bij de Dohuizen.

3. Eén herdenking

Zoals gezegd startte het NBK in 1992 met de Kristallnachtherdenkingen te Amsterdam. De organisaties die het initiatief in de loop van de jaren ondersteunden, waren onder meer Marokkaanse en Turkse migranten organisaties, het Nederlands Auschwitz Comité, de PKN, Kerk in Actie, de Anne Frankstichting, en de Internationale Socialisten. Ook de Joodse organisaties Haboniem, Een Ander Joods Geluid en het Steuncomité Israëliische Vredes- en Mensenrechten organisaties (SIVMO) deden mee. Daarnaast was er deelname van Joodse holo-caustoverlevenden, zoals Mirjam Ohringer, en rabbijnen, zoals Awraham Soetendorp, die in 2000 en 2009 sprak. Ook verzorgden Joodse musici vaak de muzikale begeleiding.

Tijdens de jaren negentig van de vorige eeuw verliepen deze herdenkingen zonder incidenten. De participanten straalden gelijkgezindheid uit in hun afkeer van antisemitisme, maar ook van andere vormen van racisme en vreemdelingenhaat. De belangstelling voor de herdenkingen groeide aanvankelijk.

Amsterdam was ook niet meer de enige plek waar de Kristallnacht werd herdacht. In bijvoorbeeld Groningen, Leeuwarden, Breda, bij het voormalig kamp Westerbork en het Nationaal Bevrijdingsmuseum vonden herdenkingen plaats. Alle Nederlandse herdenkingen werden ondersteund door het NBK en hadden een eigen karakter (demonstraties, muziek, fakkeltochten etc.). NBK had een ‘trekkersrol’, maar werkte samen met vele organisaties, voornamelijk het Comité 4 en 5 mei Amsterdam en Stichting Meldpunt Discriminatie Amsterdam.

*Tijdens de jaren negentig van de vorige eeuw
verliepen deze herdenkingen zonder incidenten.*

4. Oplopende spanningen

Vanaf het einde van de jaren negentig kwamen bij de herdenkingen in Amsterdam spanningen aan het licht die hun wortels hadden in de besproken voorgeschiedenis. In 2000 werd in plaats van de gebruikelijke plaatselijke herdenking een landelijke NBK-manifestatie georganiseerd. Tijdens deze manifestatie werd Abdou Menebhi door Jacques Grishaver, de voorzitter van het Nederlands Auschwitz Comité, gemaand om het podium te verlaten toen hij, in weerwil van eerder gemaakte afspraken begon te spreken over Israël (Ensel & Gans, 2017, p. 486). Menebhi zei hierover later: “In de weken daarvoor waren in verschillende Amsterdamse buurten door Marokkaanse jongeren leuzen tegen Joden op muren gekalkt. Aanleiding hiervoor was de Tweede Intifada die in oktober 2000 was uitgebroken nadat Sharon een bezoek aan de Tempelberg had gebracht. We hebben toen Marokkanen gemobiliseerd om aanwezig te zijn bij de Kristallnachtherdenking om hun solidariteit te betonen met de Joodse gemeenschap. Dat was succesvol. Ik heb tijdens mijn toespraak nadrukkelijk herhaald dat antisemitische leuzen onacceptabel waren. Ik ben tegen iedere vorm van racisme en discriminatie, waar ook ter wereld. Daarom heb ik in mijn speech opgeroepen geen ruimte te geven aan extremisten, geweld en onderdrukking. In dat verband heb ik ook het optreden van Israël in de bezette gebieden genoemd. Dat mocht ik niet doen, omdat de herdenking van de Kristallnacht volgens sommigen niet over het buitenland mocht gaan.” (Van Oordt en Butter, 2015)

Menebhi's optreden werd hem niet in dank afgenomen. Desalniettemin bleef het NBK de herdenking organiseren en bleven leden uit de Joodse gemeenschap hieraan mee doen. De discussies over vorm en inhoud bleven. In 2003 organiseerde het CJO in samenwerking met politieke partijen en religieuze organisaties (Samen-op-Weg Kerken, Bisschoppenconferentie en het Contact Orgaan Moslims in Overheid (CMO) voor het eerst een eigen herdenking en uitte het voornemen dit elke vijf jaar te gaan doen. Bij die herdenking, die plaatsvond

bij het Monument Joods Verzet en veel belangstelling trok, voerde Selami Yüksel namens het CMO het woord. Deze constateerde een toenemende verwijdering tussen joodse en islamitische burgers en riep op tot het zoeken van toenadering en dialoog. Hij vond het onacceptabel om de conflicten elders in de wereld uit te vechten in Nederland. Andere sprekers waren de burgemeester van Amsterdam, Job Cohen, en de VVD-politicus en Eurocommissaris Frits Bolkestein. De laatste wees moslims aan als de hoofdverantwoordelijken voor de opkomst van het zogenaamde Nieuwe Antisemitisme, een controversiële stellingname. In 2004 ontstond groot ongenoegen toen, in het kader van een protest in Amsterdam tegen het Israëlische nederzettingenbeleid, tijdens de Dag tegen Racisme sommige leden van de groepen die betrokken waren bij NBK Kristallnachtherdenkingen kritiek leverden op de dodelijke Israëlische raketaanval op Hamas-oprichter Ahmad Yasin in Gaza.

Het lijkt alsof binnen de Nederlandse Joodse gemeenschap twee stromingen waren ontstaan: de eerste zag islamofobie en antisemitisme als twee verschijningsvormen van afkeer van 'de vreemdeling' of 'de ander', de tweede als elkaar uitsluitende fenomenen.

5. Islamofobie en het Israëlisch-Palestijns conflict als thema's

In 2008 was het zeventig jaar geleden dat de Kristallnacht (1938) had plaatsgevonden en hervatte het NBK de herdenkingen. Speciale aandacht werd, onder meer door Ed van Thijn, geschonken aan racisme, antisemitisme en islamofobie. De hoofdredacteur van het Nieuw Israëlisch Weekblad (NIW), Paul Damen, sprak echter van een "schandelijke", "ahistorische" en "schaamteloze" bijeenkomst. Hij vond de gelijkstelling van vermeende moslimhaat met de Kristallnacht "meeliften op andermans leed".

Volgens journaliste en oud-redactrice van het NIW, Daphne Meijer, lag islamofobie gevoelig omdat in die jaren sommige Joden iets zagen in de islam- en Israëlstandpunten van de Partij voor de Vrijheid (PVV), de partij van Geert Wilders (geciteerd in Van Oordt & Butter, 2015). Het lijkt, aldus Van Oordt en Butter, alsof binnen de Nederlandse Joodse gemeenschap twee stromingen waren ontstaan: de eerste zag islamofobie en antisemitisme als twee verschijningsvormen van afkeer van 'de vreemdeling' of 'de ander', de tweede islamofobie en antisemitisme als elkaar uitsluitende fenomenen. Moslims worden daarin niet als lotgenoten, maar als verantwoordelijken voor Jodenhaat gezien. De strijd tegen antisemitisme wordt daarmee ook een strijd tegen moslims die in deze visie

antisemitisme propageren, met name in zijn moderne verschijningsvormen van antizionisme en een anti-Israël-houding (Van Oordt & Butter, 2015).

Meijer wijst erop dat een deel van de Joodse gemeenschap betrokken was en bleef bij de NBK-herdenkingen, onder wie leden van de Liberaal Joodse Gemeente en Een Ander Joods Geluid. Binnen dit deel wordt niet alleen een parallelle gezien tussen antisemitisme en islamofobie, maar ook een kritischer houding ingenomen ten opzichte van de Israëlische politiek inzake het Israëlisch-Palestijns conflict dan gebruikelijk is in de andere groep. Omdat kritiek op de politiek van Israël in Nederland in deze periode in toenemende mate een linkse zaak was geworden en de verdediging daarvan een rechts politiek punt, ontstond ook een politieke scheidslijn (Malcontent, 2017).

De discussies tussen CJO en PSRU werden in deze periode zeer kritisch en verwijten vielen over en weer.

6. Verdeeld herdenken

In 2010 ging de dynamiek van rivaliteit en conflict rond de organisatie en de rituelen van herdenking een nieuwe fase in. Het CJO besloot in dat jaar uit protest tegen het karakter van de bestaande herdenking tot een jaarlijkse eigen herdenking. Volgens de toenmalig directeur van het CIDI, één van de organisaties binnen het CJO, deed men dit “omdat we niet kunnen accepteren dat de Jodenvervolgung door organisaties en personen voor hun politieke agenda wordt misbruikt” (*Het Parool*, 10 november 2010). Men verweet de PSRU onder meer dat zij in haar aandacht voor misstanden in het buitenland eenzijdig kritiek uitoefende op Israël en bijvoorbeeld niet op de situatie in andere landen in het Midden-Oosten waar Joden en christenen gediscrimineerd en soms vervolgd worden. De discussies tussen CJO en PSRU werden in deze periode zeer kritisch en verwijten vielen over en weer.

Om de dynamiek van zo'n conflict te begrijpen, is ook de opstelling van buitenstaanders van belang, zoals de rol van religieuze groeperingen en vooral christelijke en islamitische instellingen. Christelijke instellingen zoals de PKN hebben de NBK-herdenking dikwijls ondersteund, maar ondersteunden later ook het CJO-initiatief. Bij de oplopende spanningen werd, zo lijkt het, druk op sprekers uitgeoefend om niet bij de PSRU-herdenking op te treden. Zo zag de scriba (secretaris) van de PKN daarvan in 2014 af. Andere christelijke groepen, zoals de sterk anti-islamitische groep Tora-Yeshua (Torah-Jezus) van de 'christelijk-joods pastor' Ben Kok, voerden een felle campagne tegen de NBK-herdenking. Koks aanhangers woonden de herdenking zwijgend in Israëlische vlaggen gehuld bij.

In al deze jaren waren moslims als groep bij de herdenkingen nauwelijks apart hoor- en zichtbaar, met uitzondering van de CMO-bijdrage. Het KMAN was een niet-religieuze Marokkaanse migranten organisatie, en stond te ver af van islamitische organisaties. Meer radicale islamitische groeperingen waren niet betrokken.

De stedelijke autoriteiten toonden zich bezorgd. Toen eenmaal gescheiden werd herdacht, gaf de overheid het signaal af van betrokkenheid bij de beide initiatieven en liet men blijken het belangrijk te vinden dat de herdenkingen samen zouden gaan. De goede relaties tussen de betrokken groepen raakten aan de verantwoordelijkheid van de overheid voor de sociale cohesie in de stad.

Om de dynamiek van zo'n conflict te begrijpen, is ook de opstelling van buitenstaanders van belang, zoals de rol van religieuze groeperingen en vooral christelijke en islamitische instellingen.

7. Tot besluit

Wat zegt het naast elkaar bestaan van de twee Kristallnachtherdenkingen in Amsterdam over de joods-islamitische betrekkingen in Nederland? Uit onze analyse blijkt dat de verdeeldheid tussen de herdenkingen *niet* samenvalt met het onderscheid tussen joden en moslims. Omdat de PSRU-herdenking het ook opneemt voor de moslims die achtergesteld worden in onze samenleving en solidariteit betoont met Palestijnen waarmee veel Nederlandse moslims zich verbonden voelen en de CJO-herdenking vooral antisemitisme in het verleden en het heden aan de kaak stelt, zullen moslims extra sympathie hebben voor de wijze waarop in de PSRU-herdenking aandacht wordt besteed aan de situatie van de Palestijnen. Ook Joden die sympathie hebben voor deze benadering herkennen zich daarin. Andere joden en moslims zullen zich meer herkennen in de CJO-herdenking. Bij de Kristallnachtherdenking van het CJO is het CMO aanwezig geweest. Ook waren er sprekers met een achtergrond in de Marokkaanse gemeenschap, zoals Tweede Kamervoorzitter Khadija Arib in 2017 en de Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb.

De verschillen tussen de herdenkingen zijn niet etnisch-religieus van aard. Het conflict is meer gelegen in politieke factoren, die scheidslijnen trekken binnen de beide gemeenschappen (Malcontent, 2018). De ene partij wil een verbinding leggen tussen de Kristallnacht in 1938 en hedendaagse vormen van antisemitisme, maar ook andere vormen van discriminatie, uitsluiting en racisme in Nederland - inclusief islamofobie - en ook aandacht schenken aan het optreden van Israël tegen de Palestijnen, de andere partij wil vooral een verbinding leg-

gen tussen de Kristallnacht en hedendaagse uitingen van antisemitisme dat de Joodse gemeenschap in Nederland bedreigt.

Sinds 2010 wordt er in Amsterdam geen gemeenschappelijke Kristallnacht-herdenking georganiseerd. Wellicht is dat een teken van de huidige tijd waarin (politieke) polarisatie de boventoon voert. Sommige mensen wijzen erop dat de beide herdenkingen recht van bestaan hebben en elkaar wellicht ook aan kunnen vullen, omdat ze verschillende perspectieven aan het licht brengen. De Amsterdamse burgemeester Eberhard van der Laan zag dat niet zo; hij trachtte een verzoening tot stand te brengen. Maar ondanks de pogingen van verschillende zijden lijkt een gemeenschappelijke herdenking in Amsterdam er op korte termijn niet in te zitten.

De verschillen tussen de herdenkingen zijn niet etnisch-religieus van aard. Het conflict is meer gelegen in politieke factoren, die scheidslijnen trekken binnen de beide gemeenschappen.

Literatuur

- Ensel, R., Gans, E. (Reds.) (2017). *The Holocaust, Israel and the Jew. Histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bleich, A. (1988). 'Gruwelsprookjes uit naam der Solidariteit'. In: *De Groene Amsterdammer*, 13 juli 1988.
- Happe, K. (2018). *Veel Valse Hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Malcontent, P. (2018). *Een open zenuw. Nederland, Israël & Palestina*. Amsterdam: Boom.
- Menebhi, A. (1989, 19 oktober). 'Kman'. In: *NRC Handelsblad*.
- Mol, H. (2004, 29 maart). 'Politie kijkt toe bij vlagverbranding; Circa 100 demonstranten protesteren op de Dam tegen liquidatie Yassin.' In: *NRC Handelsblad*.
- NRC Handelsblad (1989, 26 september). 'Marokkanen niet met Cidi in organisatie'.
- Oordt, R. van, Butter, E. (2015, 31 oktober). Gezamenlijk herdenken definitief van de baan. Geraadpleegd van <http://www.republiekallochtonie.nl/blog/opinie/gezamenlijk-herdenken-kristallnacht-definitief-van-de-baan>
- Parool, het (1989, 26 september). 'Strijd tegen discriminatie stukt. Marokkanen en Turken hebben bezwaar tegen joodse organisatie.'
- Parool, het (2010, 10 november). 'Kristallnacht onwaardig'.
- Valk, I. van der (1996). *Van Migratie naar Burgerschap. Twintig jaar Comité Marokkaanse Arbeiders in Nederland*. Amsterdam, Nederland: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Waarheid, De (1980, 12 december). 'Amsterdams initiatief doorbreekt scheidslijnen'.
- Waarheid, De (1980, 15 december). 'Massale demonstratie in Amsterdam'.
- Waarheid, De (1980, 16 december). 'Optreden nodig tegen fascisme, racisme en antisemitisme'.
- Weezel, N. van (2017). *Thuis bij de Vijand. Moslims en joden in Nederland*. Amsterdam: Balans.